Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Impact Factor : 3.1560(UIF)
Volume-5 | Issue-1 | Feb-2015
Available online at www.isrj.org

नेमाडयांची भाष ो : सांस्‍ृ ति शोध

राजशे ार शिंदे

डी.बी.एफ.दयानंद ॉलेज, सोलापूर.

सारांश : ‘ ोसला’ ादंबरी प्र ाशित झाली आि ती अभिरुचीच्या संघार्षात अड ली. फड`- ांडे र यांनी ादंबरीचे सां ाता ये याजो ो ए थान स्थिर रुन टा ला होते. ादंबरी थान ाच्या चौ टीत समोर येत.असल्याने अभिरुचीची ए रेषीयता स्थिर झाली होती. अशात विचाराला फारसा वावच नव्हता. अशा वाडमयीन वातावर ात द्रोहत्म व बंडात्म प्रवृत्तीने स्वतःची विचारप्र ाची ठाम रत आलेल्या पांडूरं ा सां ावी र नाय असलेल्या ादंबरीला ाही ए निश्चित थान नसल्याने याची समी ा शी रायची ? असा प्रश्न त्या ाळातील समी ा ांना पडला होता.नंतर हा प्रश्न सहज ात्या सुटला. रा.नेमाडे पुढे ादंब-या लिहीत राहिले.

प्रस्तावना :

चर्चासत्र,परिसंवाद,भाष ा,मुला ाती आदींमधून संस्‍ृ तीसं ात विचारवादाचा-देशीवादाचा पुरस्‍ ार `ला.तो ठामप ो मांडला.मराठी साहित्यातच नव्हे तर भारतीय साहित्यातही देशीवादाला स्थान मिळाले. तो वाद ए ोि शे साठनंतरच्या साहित्याची आयडेंटिटी बनला. हे ले ा म्ह ून रा.नेमाडे यांचे फार मोठे यश आहे.ले ा अस याची त्यांनी मोठी स्पेस घातली. साहित्यापे ा स्वतःला त्यांनी वे ाळे ठेवले नाही. त्यांच्या संघर्षशील वाटचालीत विचार फुलत ोले. तरीही त्यांच्या विचार,आचार नि उच्चार या त्रयींत अंतर पडलेले दिसत नाही.

रा. नेमाडे यांचे विचार देशीवादाच्या अनुषं ाने प्र ट झाले आहेत. ते बुध्दीमान ,प्रचंड व्यासं ी आि वैश्वि भान ठेव ारे भारतीय ले ा आहेत.महात्मा ांधीच्या विचारांना त्यांनी अत्यंत बार ाईने पचवले आहे. बलाढय सत्तेला हुस ावून लावयचे तर त्यांच्याशी जुनाट शास्त्रास्त्राने लढून ाहीच हो ार नाही,म्ह ून अहिंसा,असह ार ही शस्त्रे त्यांनी ाढली. आपल्या दुर्दम्य मनोबळावर, स्वदेशी जीवनशैलीवर आध्यात्मि आचार ाने लो ांवर ांधीजींनी प्रचंड प्रभाव टा ला . म . ांधीच्या विचारांचा नेमाडयांच्यावर जरुर तो परि ाम झालेला दिसतो. रा.नेमाडे म्ह ातात. “मी नाहीतर ांधीच्या विचारांवर वाढलो आहे माझ्या पिढीतल्या बहुते लो ांप्रमा ो,आम्ही ांधीच्या ल्पनांचीच उत्पादन आहोत ाही अंशी,आि देशीवादाचा ांधीच्या स्वदेशी चळवळीशी छानच संबंध जोडता येईल.प ा ांधीच्या ल्पनांना ए संतप ा जोडलेला आहे,जो मी वाटून घेऊ इच्छित नाही, ार ा ‘संतप ा’ शेवटी मानवी विचारांपली डे जातो. तिथ पर्यंतचा मला ांधीच्या ल्पनेतील फनॅटिसिझम आवडत नाही. प ा ांधीच्या स्वदेशी उत्पादनाच्या हट्टाशी जोडलेल्या सं ल्पनांबद्दल मला फारच आदर आहे. ” (मुला ात ार- अनि`त जावरे- ंथमाला १:७, १९८७) हे फार

महत्वाचे आहे. १९६० च्या दश ात अने बदल, सुधार ा होत होत्या, आधुनि जीवनशैली भौति ते वादा डे शर याभावाने झु ली होती,आि परतंत्राधीन होत होती.हे होत ोले ती आप ा वर्चस्व हरवून परंपरेपासून आि संस्ृतीपासून तुटून जाऊ हे त्यांनी ओळ ाले. आि दुसरे इथल्या परंपरांचा,देशी जीवनशैलीचा, स्वसंस्ृतीचा व समूहवर्तनाचा स्वभाषेत-स्वबोली आविष ार र ो नेमाडयांना जरुरीचे वाटले. हे ते ोली पन्नास वर्षे रीत आले आहेत, हे आता सर्वांना पटलं आहे. विता , ादंबरी,समी ा हे आपल्या 'विचारांचे' साधन बनविले. तर भाष ो, मुला ाती ही आपल्या विचारसाधनांची उपां ो मानली. या दोन्ही साधनांव्दारे नमाडे यांनी देशीवादाचा भारतभर प्रसार ेला. त्यांच्या देशीवादामुळेच भारतीय ले ा ांना आत्मविश्वास आला. ज्ञानपीठ पुरस ार समारंभात बोलताना ज्ञानपीठ पुरस ार समितीचे अध्य ा श्री. नामवर सिंह म्ह ाले ी, "नेमाडयांच्या देशीवादाने आम्हा सर्व सम ालिन भारतीय भाषातील ले ा ांना स्व-भाषेत लिहि याचा आत्माविश्वास आि नैति बळ मिळाले." (नवी दिल्ली, २५ एप्रिल २०१४) नेमाडयांनी ेवळ देशीवाद मांडला नाही तर तो आपल्या साहित्यातून समर्थप ो आविष्ृत ेला आहे. देशीयतेच्या अनुषं ाने त्यांनी साहित्याची निर्मिती ेली आि देशीवादाच्या विचाराचा भारतभर प्रसार ेला. या र्तृत्वाबद्दल त्यांनी ज्ञानपीठ पुरस ार प्राप्त झाला.

"The Golden Jublee Jnapith Award 2014 is dedicated to the illustrious Marathi writer Shri Bhalchandrea Nemade for his contribution to the development as well as the nurturing of native identity. The culture of this sub continent occupies a central position in his writings. He is an exceptional excavator of the multilayered reality of the communitarian identity of the society of his mother tongue. A globally aware, self conscious novelist , an academic and a thinker-critic, he has accomplished the distinctive task of making the Indian society recognize its original cultural mooring ." (ज्ञानपीठ प्रशस्ती - २०१४) ए ाद्या मूलभूत विचाराने साहित्यानिर्मिती रुन त्या विचारवादाची सैध्दांति मांड ी रुन भारतीयपातळीवर पोचून त्या विचाराचा प्रसार ेल्याने व आपल्या साहित्यात त्या विचाराचा अविष ार ेल्यामुळे ज्ञानपीठ प्राप्त हो ो हे पहिलेच उदाहर ा असावे, असे वाटते.

"रा.म.द. हात ांले रांनी तीसं वर्षापूर्वी इथं सां ालीत ए चर्चासत्र घेतलं होते. मी तो पर्यंत ुठेही व्या यान-चर्चासत्र या भावनडी टाळत होतो. तर या चर्चासत्रात मी भा ा घ्यावा, निबंध वाचावा म्ह ून ते जातीन और ांबादेला प्रवास रत आले आि मला पटवून देते झाले ी,तुमचे ते लिटील मॅ ोझिनचे ते दिवस आता संपले असून तुम्ही तुमचे विचार अधि जोमाने रेटले पाहिजे." (हिंदूच्या शोधात - ॅ. भा. शं. भ ा ो स्मृती व्या यानमाला, २० ऑ ास्ट २००३) नेमाडयांनी ही जी घटना सां ितली, ती जून १९७८ ची आहे. तेव्हापासून आजपर्यंत ते आपले विचार भाष ा आि मुला ातीमधून रेटत आहेत.

नेमाडे यांनी आजवर भारतभर २४० व्या याने दिली आहेत. ती इंग्रजी, मराठी व ाही हिंदीत आहेत. आि ११६ मुला ाती झालेल्या आहेत. त्या इंग्रजी, मराठी, हिंदी या व्यक्तिरिक्त तेलु ू, तमिळ, मल्याळम, न्नड, आसामी, ुजराती याही भाषांत झालेल्या आहेत. मुला ातींचे विषय वैविध्ययुक्त आहेत. ए मुला ात 'विज्ञाननिष्ठा आि आध्यात्मि ता' अशी आहे. ती रा. डॉ. विलास ोले यांनी (१९८४) घेतली आहे. साहित्यविषय मुला ाती असं य आहेत. अने प्र ारचे प्रश्न विचारले ोले आहेत. प्रश्नांची पुनरावृत्ती आहे. प ा तोच प्रश्न पुन्हा पुन्हा विचारल्यानंतर दिलेल्या उत्तरात विरोधाभास दिसत नाही, असेलच तर त्यात अधि ची माहिती आहे. अनि ेत जावरे यांनी अने प्रश्न अ ादी ोदून ोदून विचारुन त्यांना जा ून घे याचा प्रयत्न ेला आहे. जावरे यांनी घेतलेली ही मुला ात दीर्घ आहे. या मुला ीतीमधून नेमाडयांच्या तल्ल ाबुध्दिमत्तेचे, विव्देत्तेचे आि त्यांच्या वा ्पटूत्वाचे दर्शन घडते. अशीच ए ताजी दीर्घ मुला ात आहेत. 'हिंदू : ज ा याची समृध्द अड ाळ' ांदबरीचा भाषांतर ार ोर ा थोरात याने घेतली आहे. (समाज प्रबोधनपत्रि ा,जाने. ते मार्च २०१५) या सर्व मुला ाती पाहता लो ांना वाच ांना ले ा म्ह ून नेमाडयांच्याविषयी प्रचंड ुतूहल आहे. त्यांना जा ून घ्यावे,त्यांना समजून घ्यावे आि मराठीत नवीन असे ाही विचार ते मांडत आहेत. ते विचार आपल्या संस्ृतीला पूर च आहेत, म्ह ून त्यांच्या इतक्या मोठयाप्रमा ात मुला ाती

घेतल्याचा ोल्या आहेत. इतक्या मोठया प्रमा ातील मुला ाती-व्या यान पाहता,‘ ळवळयाची जाती रती लाभावि ा प्रिती’ असेच म्ह ाता येईल.

प्रस्तुत ले ात भाष ां आ ि मुला ाती असा वे ाळा विचार न रता दोन्हीतून ाही विचारसूत्रं प्र ट झाले आहेत. त्यांचीच ए सं ाती लावली आहे. भाष ा आ ि मुला ाती यांची मल्लिनाथी आ ि मेटॅसमी ा तर अजिबात ेलेली नाही. व र्ी र ा आ ि विषयचर्चाही टाळली आहे. नेमाडयांच्या व्यक्तिमत्व ो ात्या स्वरुपाचे आहे. हे या ले ातून जा ून घे याचा प्रयत्न ेला आहे.

नेमाडयांनी भाष ानं आ ि मुला ातीनं ाय साधलं आहे ?

परंपरांपासून तुटत, फुटत, तोडले जात असलेल्या,विस ळीत होत असलेल्या विशाल हिंदू संस् ृतीचे व परंपरांचे आपल्या शि ा ातून दर्शन घडवून महाराष्ट्र व भारतीय समाजात त्यांच्या पुरातन सोशल बॉडिं ाचे दर्शन महाराष्ट्र व भारतीय समाजात त्यांच्या पुरातन सोशल बॉडिं ाचे दर्शन त्यांनी घडविले आहे. महाराष्ट्र व भारतीय समाज ए संध होता आ ि तो ए संध राहवा. याचाच प्रयत्न आपल्या भाष ामधून त्यांनी ेला आहे. यासाठी ते प्राचीन ाळातील व मध्य ाळातील अने उदाहर ो घेतात आ ि ते सोशल बाँडिं ा से होते ते सां ातात. मलि अंबर हा जिनामहशीलता शास्ता धर्मनिरपे ा न्यायव्यवस्था निर्मा ा र ारा होता,त्याने शेत -यांच्या हिताची रयतवारी सुरु ेली.त्याने जाधव व भोसले याच्या संघर्षाचे चिंतन रुन त्यांची शक्ती ए वटली, हे त्यांनी दा ावून दिले. अशी उदाहर ो देऊन आजही हिंदू-मुसलमान यांच्यात ्रामी ा भा ात सलो याचे संबंध आहेत, हे ठ ा ावून सां ातात. आपल्या डील जैन, बौध्द यांचे वाडमय समृध्द आहेत. ही परंपरा अन्य देशात नाही. हे सर्व धर्म, पंथ सामाजि सलो ा टि वून ठेवत होते. प ा हा सलो ा तोड ा-यावर ते तुटून पडतात. अशा वेळी ते ु ाचाही मुलाहिजा बाळ ात नाहीत. सामाजि सलो ा निर्मितीचे व ए मे ांत सद्भाव जा ृतीचे ार्य नेमाडे यांनी आपल्या भाष ांमधून ेले आहे. तर मुला ातीमधून सांस् ृति ,वाडमय व वैचारि जा ृती निर्मा ा रतात. तरीही नेमाडयांवर टी ा होत असते. यामा ो ार ा ए च असेल ते म्ह ाते - आता आप ा आनंदाने राहू ि वा सर्वज ा सु ी आनंद राहू दे असे ीर्तन ाराच्या आवेशात ते प्रबोधन रीत नसतात म्ह ून त्यांच्या भाष ांतील हा सामाजि सलो ा व सद्भाव जा ावत नसावा, असे वाटते.

त्यांच्या भाष ा-मुला ातींचा ए मोठा उपयो ा असा, ी त्यांमधून प्राचीन ाळापासूनची प्रचंड माहिती मिळते या माहितीचा पुढे मा ो ज्ञानात रुपांतर व सर्जनात उपयो ा होऊ श ेल. दुसरी महत्वाची ोष्टी अशी, ी सम ाळात वा नंतर ाधीही भालचंद्र नेमाडे हे ले ा समजून घे यास ही भाष ो-मुला ाती उपयुक्त ठरतील. नेमाडे यांचे वाचन प्रचंड आहे. ादंबरी ाराला एवढया व्यासं ाची ारज असते, हे सां ा ारे बहुधा नेमाडे हे ए टेच असावेत. ‘तरु ा ले ा ास विज्ञापान’ या भाषा ात त्यांनी म्हटलंय ी, “आमचा ाल ांड हा निव्वळ वाचनाचा ाल ांड होता, ारो ार, आ ि ा-या अर्थाने आम्ही ूप वाचन ेलं. मराठी, हिंदी, संस् ृत, उर्दू आ ि इं ्रजीव्दारे इतर जा ाति वाडमय आम्ही वाचून ाढलं.” (भाष ा-तरु ा ले ा ांसाठी राष्ट्रीय संवादसत्रः साहित्य अ ादमी, नवी दिल्ली १९९३) अशा ध्यासाने ेलेल्या व्यसं ातून इतिहास समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, तत्वज्ञान, त ंशास्त्र, पुरातत्वशास्त्र इत्यादी विविधां ी शास्त्रांचा त्यांनी ेलेला अभ्यास भाष ा-मुला ातीतून प्र ट होतो.

२००२ साली महाराष्ट्र फाऊंडेशन पुरस ार स्वी ारताना ै. इंदिरा ोस्वामी अतिथी होत्या. त्यांच्या रामाय ाच्या अभ्यासविषयी त्यांनी चार वाक्ये सां ितली होती. त्यानंतर २०१३ साली चित्र ार सुधा र यादवांनी घेतलेल्या मुला ातीत रामाय ाविषयी अपूर्व व तौलनि माहिती दिलेली आहे. जैनांचे, बौध्दांचे, आदिवासींचे, त्यातही पुन्हा भिल्लांचे अशा वे ावे ाळया रामाय ांविषयी बरंच ाही सां ितलेलं आहे. या सर्व रामाय ात सीतेविषयी माहिती मिळते. ए ा रामाय ात सीता राव ाचीच मुल ी असल्याचे दा ाविले आहेत. तामिळ ंबरामाय ात वाल्मि ीरामाय ात नसलेला ोष्टी आहेत. द्रविड मुनेत्र ळघमच्या नेत्यांनी तर वाल्मि ीचं संस् ृत रामाय ा रिजेक्ट ेलं होतं.(मुला ात-अने वचनी भूत ाळी मुला ात ार सुधा र यादव, परिवर्तनाचा वाटसरु, २०१३ दिवाळी विशेषां) अशा अने प्रांतोप्रांतीच्या ोष्टी, आ यायि ा व अने धर्मातल्या मूल्यधार्जी ा ोष्टी समुद्रपाटी पातळीवरुन वैचित्र्यपू ा पारंपरि ए ोपा त्यांना स्पष्ट रायचा असतो. रामाय ाचेच ज ू ते मोठे अभ्यास असावेत, ए ढा अभ्यास त्यांनी ेलेला दिसतो. ज ाभरात उपलब्ध असलेली महा ाव्ये त्यांनी वाचलेली दिसतात. तेव्हाच ाही

ए निश्चित 'असर्शन' ला ते जातात. हे अपवादात्म च ले ा ांत दिसून येते. याचा मराठी भाषि ांना आभिमानही वाटावा. एवढा दांड ा व्यासं ा नेमाडयांचा आहे.

नेमाडे ए ंदर अभिव्यक्तीमध्ये 'एक्स्ट्रीमिस्ट' असल्योच सां ातात. ते महानुभव व वार री संस्ा ारात वाढले. हा एक्स्ट्रीमिस्ट ु ा च्र धरांपासून त्यांना मिळाला. या दोन्ही पंथाचे विश्लेष ा ते तुलानात्म रतात. ही तुलना त ंसं ात आहे व त्यांच्या संवेदनस्वभावाला सुस ांत आहे. महानुभव लो भयं र ब्राम्ह ा विरोधी, रॅडि ल वृत्तीचे होते. महानुभाव मुळापासून ताबडतोब बदल रु पाह ारे होते. नेमाडे यांच्या वृत्तीतला जाहलप ा इथून आलेला दिसतो. ते ए ोष्ट नमूद रतात ी, "मी समूहवी दर रायला अ्र म देतो. निर्विघ्न ज ा यासाठी हा ए ायमचा ॉम्प्रामाईज मी ेलेला आहे आि तो पाळायला पाहिजे असं मी ठरवून टा लं आहे. आपला समाज ुठल्या मा ार्ाने चालतो आहे, ते टाळून तुम्ही ाही रु श त नाही, हे मला पटलं आहे. मी च्र धरांच्या बाजूचा आहे. तु ाराम जास्त जवळचा. ार ा तु ाराम रात्री-बेरात्री सुध्दा माझ्याजवळ येतो. ालिबही अली डे जवळ येतो." (मुला ात-अने वचनी भूत ाळी...) आपला स्वभाव, प्रवृत्तीचे भर ापोष ा ो ा ो ात्या परंपरातून झाले आहे, हे ते सां ातात.

नेमाडे स्वतःला नेहमीच डिसक्लोज ठेवत आले आहेत. ते स्वतःला मिटवून घेत नाहीत. ार ा ते व्यक्तिवाची, आत्मरत नसून वृत्तीने बर्हिमु ी आहेत. ते नेहमीच स्वतःला विस्तारत, पं ावत ठेवतात,हे त्यांच्या मुलावतींमधून सतत जा ावत राहतं. 'हिंदू' हे शीर्ष त्यांनी तीस वर्षापूर्वीच जाहीर ेलं होतं. मधल्या ाळात या शीर्ष ाची मराठीत ए ादंबरी आली, तिचे हिंदीत भाषांतरही झाले. मी व 'हिंदूः ज ा याची समृध्द अड ाळ'चा हिंदी भाषांतर ार ोर ा थोरात दिल्लीस प्र ाश ांना भेटावयास ोलो असता, तिथे हिंदीमधील सुप्रसिध्द ले ि ा चित्रा मुद ाल भेटल्या. ाप्पांत आम्ही हिंदू शब्द उच्चारताच आम्हाला मधे तोडत त्या म्ह ाल्या - 'वो तो हो चु ा है। अब क्या रना उस ा ? म ा आम्ही 'हिंदूः ज ा याची समृध्द अड ाळ' बद्दल सां ितले तेव्हा त्या पुन्हा म्ह ाल्या, "नेमाडेजीने ऐसे ैसे तीस साल पहिलेही नाम डिक्लेअर ि या।" तेव्हा म्ह ालो आदमी बडा हो तो ुद ो डिक्लेअर और डिसक्लोजही र ाता है। नेमाडयांनी 'हिंदू...'प्र ाशित हो यापूर्वीच तिचा सारा च्चा ऐवज,ल ादा ९ वर्षे आधीच भाषा ात उघड ेला होता. (भाष ा-हिंदूच्या शोधात...) अनि ेत जावा-यांना दिलेल्या मुला ातीत ते स्पष्ट म्ह ातात," मी 'पर्सनल','प्रायव्हेट', आि 'पब्लि ' असा फर रीत नाही." मनाचा उदारप ा आि संयम हा नवीन ले ा ांनी घ्यावा असा त्यांचा ु ाविशेष आहे.

हिंदू संस्ृतीचे विशाल आि व्याप रुप अने भाष ां-मुला ातीत प्र ट ेले आहे.देशात अस ा-या सर्व धर्मांना, धर्मांतील जातिपंथांना हिंदू संस्ृती ॲसिमिलेट रुन घेतली आहे. हिंदू मुसलमान, हिंदू ख्रिश्चन, नवबौध्द महार असे उल्ले ा लो स्वतः रतात. हिंदू संस्ृती अफाट पसर ारी, वाटेल त्या ोष्टी आपल्यात घे ारी आ्र ाळ वि्र ाळ स्वरुपाची आहे. हिंदू संस्ृतीमध्ये उदात्त आि उन्नत रुपाचे ारे स्वरुप नेमाडे दा ावून देतात. "हिंदूसंस्ृती अने धर्मांच्या, पंथांच्या विद्रोहाच्या पर्यापवर ात वाढलेली, सतत देत आि घेत बदलत आलेली अशी ही मानवी इतिहासातील ए मेवाव्दितीय महासं ल्पना आहे. हा इं्रजी अर्थाचा अमू देव, अमू प्रेषित, ए च धर्म्रंथ, ए च श्रध्दास्थान असलेल्या सं ुचित अर्थाचा 'रिलीजन' नसून अने ांनी अने ेद्रे अशी आजवर जिवंत असलेली ही ए महाव्यवस्था आहे. त्या त्या समूहानुसार, भौ ोलि पर्यावर ानुसार, धर्मसंस्था पूर्वीच्या अने रानटी समूहानुसार प्रस्थांनुसार स्वायत्तत्ता आपल्या पोटात वाढू दे ारी हिंदू ए भूसांस्ृंति सं ल्पना आहे." (भाष ा-हिंदूच्या शोधात...) हिंदू धर्माचा व्याप व सर्वव्यापी अर्थ नेमाडे स्पष्ट रतात. तरीही हिंदू : ज ा याची समृध्द अड ाळ ासदंबरीवर टी ा होतेच.

नेमाडे परंपरांना फार महत्व देतात.परंपरा मानवी समूहाला मोठे रतात या परंपरा ए ाळी मा ासांच्या ज ा याला आधार दिलेल्या आहेत. शोधून पाहिल्यास त्यांना प्राचीन ालीन वैज्ञानि रुप आहे.या परंपरा मा ासांनी निर्मा ा ेलेली ए प्र ारची मानसि समृध्दी व मनोनि्रहही आहे.तिच्यामध्ये पापभिरुता ही शक्ती असते. नाशि ला जनस्थान पुरस्ार स्वी ारताना ते म्ह ातात, ेमुंबई-पु ो या महामा ार्ावर सिं ारोबा हा देव होता. सर्व ाडया, एसटया तिथे थांबायच्या आि ड्रायव्हरलो सिं ारोबाला नारळ फोडायचे महामा ी झाला. सिं ारोबा ोला. म्ह ून आता मोठमोठे

अपघात होतात ! नेमाडयांचे यावर असे मत आहे ी, ाडया थांबवल्याने आपोआपच वे ावर मर्यादा पडायची. म्ह ून तेव्हा अपघात होत नसत. आता या परंपरांचे ाय रायचे ?' परंपरेविषयी याच भाष ांत त्यांनी विट ास्टीन या तत्ववेत्याचे ए उदाहर ा दिले आहे. रामचंद्र ांधीच्या ले ात हे उदाहर ा आहे.ए दा विट ास्टीन आपल्या सोबत चालत असलेल्या जे.`.शहा यांना म्ह ाले, "शहा म्ह ाजे मुसलमान ? म्ह ाजे हिंदू ?" शहा म्ह ाले, च्मी जैन आहे." म ा विट ास्टीन म्ह ाले, "मी अस ऐ लंय र महावीर पोर्ि ामेला आता पर्यंत होऊन ोलेले सर्व तीर्थ र रात्री टे डीवर ए त्र बसतात आि मा ासांचा विचार रतात, ते ारं आहे ा ?" यावर जे.`. शहा म्ह ाले, "असल्या ब-याच मु ी ोष्टी भारतात चालतात । " आि विट ास्टीन ांभीरप ा म्ह ाले,"Do you think,you are more intelligent than your tradition " (जनस्थान पुरस ार स्वी ाराचे भाष ा,नाशि ,२० फेबुवारी) ट्रॅडिशन भौ ोलि समूहाची असते.ए ा मा ासाची नसते.समूहापे ा मा ूस मोठा नसतो.

नेमाडे यांनी अने व्या याने-मुला ातीत ानेसुमारातील ूटनीतीवर हल्ला `ला आहे. घ्मराठी समाज व साहित्यङ या व्या यानाचा ( भारती विद्यापीठ मु य ार्यालय,पु ो १५ जानेवारी ) अर्ध्याहून अधि भा ा ानेसुमारीवरच होता. त्यांच्या मते भारतामध्ये जाती निर्मा ा झाल्या, त्या इंग्रजांनी `लेल्या ानीसुमारीमुळे १८६१ पर्यंत ानेसुमारी नव्हती. ानेसुमारीने हिंदू अस्मिता जा ृत झाली. ानेसुमारीमधून निघालेले हलाहल भयं र होते. च्मुळातघ हिंदू 'अशी ॅटे ोरी-व ी ोटी-आपल्या डे फारच उशिरा आली. आमच्या आजीला ु ी विचारलं असतं, घ्तुम्ही धर्माने ो ा ?' तर तिनं ' मी धर्माने वार री आहे, 'असंच म्हंटलं असत" ो ी च्मी महानुभाव आहे असंच म्हटलं असतं, ो ी स्वतः हिंदू म्ह ावून घेत नसे.इंग्रजी वसाहती आधी आपल्या महानुभाव, वार री, मराठी, द ानी अशा अस्मिता होत्या. हिंदू ही अस्मिता १८६१ नंतर जेव्हा इंग्रजांनी ानेसुमारी सुरु `ली तेव्हापासून आली. त्यानंतर आपल्या अने ोटया बदलत ोल्या. १८६१ पासून हिंदू असे जे भूत आपल्या देशात बसलंय, ते भूत देशाच्या सामाजि -हासाला सुरुवात र ारं निघालं. साधार ा १९११ पर्यंत 'मराठाङ ही ोटी आपल्यात 'जात 'म्ह ून नव्हती. पूर्वीपासून मराठा म्ह ाजे मराठी बोल ारे सर्व. माराठा म्ह ाजे ब्राम्ह ा, शिंदे, होळ र, प्रभु, शे ावी, ोळी, पेशवे हया सर्वांना उद्देशून म्ह ात असत. प ा १९११ च्या आसपास बहुधा ोल्हापूर डून मराठ र ाची ि ंवा मराठा ए ी र ाची चळवळ सुरु झाली. आि उच्चव र्ीय ु ाब्यांची 'मराठा' अशीच स्वतंत्र ोटीच तयार झाली." (भाष ा-साहित्य : संस् ृती आि जा ाति ी र ा, श्रमि प्रतिष्ठान, ोल्हापूर १४ ते २००२) १८६१ पर्यंत भारतामधील वीस हजार वे ावे ाळया जाती जमाती आनंदाने मिळून मिसळून होत्या त्या बदलत्या प्रवाही होत्या.

जातिव्यवस्था आि जातीयता यामधीन भेदही नेमाडे यांनी स्पष्ट `ला आहे. जातीयता हा ए वादग्रस्त मुद्दा ठरला आहे. जातिव्यवस्था म्ह ाजे जातीयता नव्हे. नेमाडे जातीव्यवस्थे विषयी म्ह ातात, जातिव्यवस्था ही आपल्या विस्ती ी देशाचे फाऊंडेशन आहे.भारतीय सभ्यतेंच हे ए मुलभूत वैशिय्टय समजल जातं. भारतीय संस् ृती ही जातीव्यवस्थेवरचीच ए सरंचना आहे.मोहनजोदडो ाळापासून पाच हजार वर्षे बाहेरुन सतत येत अैं लो-इंडियनापर्यंत इथं वसत राहिलेल्या ऑस्ट्रोएशियाटि ब्रह्मदेशा डून, मध्य आशयातून, पश्चिम आशिया आफ्रि `तून स ाळी डून आपल्या देशात मोठमोठे जनसमुह आले त्यांची प्रत्ये ांनी आपापल्या भाषा, धर्म, पंथ, आपापले देवदेवता, रितीरिवाज ा यापि या-नेस या-नट याचा हजार पध्दती सामावून घेत उत्क्रांत होत व्यवस्था जा ात आहे ?" (मुला ात-अने वचनी भूत ाळी ...) जातिव्यवस्था व्यवसायानुरुप, जीवनशैलीनुरुप तयार झाली आहे. ती र्मावर आधारित होती. बाराबलुतेदार मु य र्ता शेत -यास मदतीला असत. त्याला मदत रत. शेत री त्यांना त्यांचा मोबदला देत. ु ठल्याही देशात विशिष्ठ ए च रीत, ए च समाज नसतो. वे ावे ाळया जीवनशैली, रितीभाती ज ा याचा ए अविभाज्य अं ा होतात. ते सोडू म्हटले तरी सोडता येत नाही. हजारो वर्षापासून ती तयार झालेली जीवनरीत असते.बौध्दधर्म स्वी ारुनही ाही बौध्द त्यांच्या घरी देवपूजा रतात,बैठ ांना जातात, वार री जेवू घालतात.ही हजारों वर्षाची रीत आहे.ते डॉ.बाबासाहेबांना, व बुध्दाला आपला प्रा ा मानतात. प ा तरीही हिंदूच्या ाही रितींचे पालन रतात. ि ंवा ाही हिंदूची ु लदेवता मुस्लिम " वाजा" आहे. ाही मुस्लिमांना हिंदू देवतेच्या पूजेचा मान असतो. सोशल स्ट्रक्चर असे असते.धर्म ए असूनही त्यात पंथ निर्मा ा झालेच ी, जीवनशैलीत, आचर ा शैलीत, विचारशैली वैविध्य अस ो ही मानवी समुहाची ल ा ो आहे. जातिव्यवस्था ही सर्व शैलीभूत आहे; परंतु

जातिव्यवस्था म्ह ाजे जातीयता मान्य र ो नव्हे. हजारो वर्षाची जातिव्यवस्था ही ए सामाजि व्यवस्था आहे त्या व्यवस्थेनुसार समाज चालत आलेला आहे, असे नेमाडयांना सां ावयाचे आहे.

जातीयता नेमाडे यांनी ना ारली आहे. तरीही जातिव्यवस्था व जातीयता यातला फर ल ात न घेता त्यांच्यावर अधुनमधून टी ा ेली जाते. जातीयता म्ह ाजे ए ा जातीनं दुस-या जातीला तुच्छ ले ा ां, हीन ले ा ां, साधी मा ूस ीचीही वा ा ू न दे ो हे सारे अमानवीय आहे. नेमाडे यांच्यासार या संदेवनशील ले ा व बुध्दिमान, व्यासं ी विव्दान जातीयता शी ाय मान्य रेल ? ो.म. ुल ी यांच्या मुला ातीमध्ये त्यांनी म्हटलंय, " दलितांचा प्रत्य ा अनुभव घे ां, त्यांना इतरांसह समान भूमि ेवर पाह ां, मा ास म्ह ून स ाळेच सार ोच असतात. सामाजि संस्था, प्रथा, रुढी हया सदोष असतात. ि ंवा अशा संस्था, प्रथा, रुढी इत्यादी टि वून धर ारी प्रवृत्ती नष्ट र याची ारज आहे. "(टी स्वयंवर, सा ेत प्र.१९९० पृ. १५६)

नेमाडयांनी हिंदू धर्माचा व संस्ृतीचा जसा व्याप अर्थ सां ितला तसेच हिंदू धर्मांवर थोपवल्या जा ा-या अनिष्ट ोष्टीही झिड ारल्या. १९७० च्या दश ात भारतामध्ये स्त्रीवाद हळूहळू येऊ ला ाला. तेव्हा हिंदूमध्ये स्त्रियाचे फार शोष ा होते असे म्हटले जाऊ ला ाले. यावर डॉ.ना ानाथ ोत्तापल्ले यांनी ए प्रश्न त्यांना ेला आहे. हा हिंदूवरचा आरोप नेमाडे ना ारतात.- "- हिंदू धर्मात स्त्रियांच जास्तीत शोष ा झालं, हे ए ा अर्थान ार आहे. प ा वे ावे ाळया जातीचे बाड ष्ट र ारे हिंदूच्या अने जमाती त्यात नाहीत. हिंदू अने जातीजमातीत मोठया प्रमा ावर होत नव्हतं ि ंवा जित मुसलमान, ख्रिश्चन व ौरे ुठल्याही समाजात स्त्रियांच शोष ा तित चं हिंदू समाजतात होत होतं." (मुला ात - सम ालीन संस्ृति दिवाळी, १९९७) नेमाडे स्त्रियांच्या विषयी अत्यंत हळवे आ ि प्रेमळ आहेत. " ोसला" त मनीच्या मूत्यूनंतर पांडूरं ा सां ावी रची झालेली मनोवस्था,'आजी', शा रां ोळया ाढता तुम्ही', या विता पाहिल्या ि ंवा' हिंदू : ज ा याची समृध्दी अड ाळङ मधील स्त्रियांचे ह्रदयद्राव चित्र ा पाहिले ी ते ि ती नवाळू आहेत, हे पटते. औरं ाबादेत असताना सर्व मित्र मिळून चित्रपट पाहावयास जा ार होते ; प ा पत्नीने ुरुडया घालावयास ाढले आहे, तिच्या मदतीला थांबायचे असल्याने मी चित्रपटास ये ार नाही, असा निरोप त्यांनी पाठविलेला होता. (डॉ. ो.मा.पवार, संवादिनी, महाराष्ट्र फाऊंडेशन पुरस ार स्मर ि ा, २००२) स्त्रियांचयाविषयीची नेमाडयांची भूमि ाही यातन स्पष्ट होते. त्यांनी आपले साहित्य रोच र यासाठी त्यांनी स्त्रीचा घ्वापरङ ेला नाही.

ुठल्याही संदर्भात उत ानन रावे ते नेमाडयांनीच. त्यांनी स्त्रियांची हाला ी पुरातन ाळापासून शी होती हेही दा ावून दिले. १३ व्या शत ातील रामदेवरायाच्या पत्नीचे उदाहर ा त्यांनी दिले आहे. ामाइसाला तिचा सावत्र मुल ा सिंघ ा सती जा यासाठी धम ी देतो. मी बापा डे संर ा ासाठी जाते, परंतु तिचा बाप म्ह ातो, "हे ाइ माई : ोड तवं रनाईजे : आ ि डू तवं सोडिजे "(भाष ा-बिन आये न बने ... महाराष्ट्र फाऊंडेशन स्वी ाराचे, पु ो,३० डिसेंबर २००२) ोटया प्रतिष्ठेसाठी बापसुध्दा ले ीला सती जा यासाठी सां ातो. त्यांनी वेदोत्तर उपनिषद ाळातल्या, नंतरच्या बौध्द ाळातल्या, आ ि त्यापुढील ुप्त ाळाच्या सुरुवातीच्या साहित्यातील स्त्रियांव्या सामाजि स्थितीवर प्र ाश टा ला आहे. आठव्या शत ातील पादलिप्ताचार्यांच्या घ्तरं ालोलाङ ादंबरीचे उदाहर ो दिले आहे. 'तरं ालोलाङ ादंबरीच्या नायि ा, ृहि ी, श्रम ी-सर्वच स्त्रिया उत्तम ले ान वाचन र ा-या, चित्र ाढ ा-या, शास्त्र जा ा ा-या आहेत. अशी पुरातन माहिती देऊन ते सम ाळातल्या स्थिती पर्यंत येतात.

भाषा भौ ोलि मानवी समूहाची असते. भारतासार या ंडप्राय देशात भौ ोलि समूहाच्या अने भाषा आहेत. त्या समूहाची मातृभाषा असते. तीच त्यांची ज्ञान भाषा असावी. आ ि ले ा ांनी आपल्या त्याच भाषेतून लिहावं असा आ्रह नेमाडे धरतात. "भूत ाळातील सर्व पिढयांच्या तोंडून आपल्या तोंडी आलेली असते. मा ासाला विश्वाचे नीटप ाने आ लन मातृभाषा या ए मेव शक्तीने होते. आपल्या भाषा वारसाचं जबरदस्त भान अस ां, हे आधुनि होऊ पाह ा-या प्रत्ये समाजाच ए व्यवच्छेद ल ा ा आहे. जा ाति ी र ात परक्या भाषेत अत्याधूनि होऊ पाह याइत हास्यास्पद दुसरं ाहीच नाही." (भाष ा-मराठी आ ि जा ाति ी र ा, मराठी वाडमय परिषद, ५५ वे अधिवेष ा बडोदा, २७ डिसेंबर १९९४)

मराठी भाषेचे ारे वैभव तिच्या वैविध्यात असल्याचे ते सां ातात. च्आपल्या वा ा या बोल्या यामुळे आपल्या परंपरा, संस्‍ ती प्र ात-उन्नत व्हायला हवी. संपायला नष्ट न ो. इं ्रजी शाळामुळे ती तशी होते आहे. म्ह ून इं ्रजी शाळा बंद व्हायला पाहिजे.छ(मुला ात - शाला बोलायला हवे इं ्रजी ?, दैनि लो मत मंथन, १९ एप्रिल २०१५) पुढे सातव्या दिवशी २५ एप्रिल २०१५ रोजी ज्ञानपीठ पुरस्‍ ाराच्या त्यांच्या इं ्रजी बोल यावर टी ा झाली. प ा नेमाडयांनी इं ्रजी भाषेला धी विरोध `ला नाहीच. घ शाला बोलायला हवे इं ्रजी ? त्यांचे हे विधान इं ्रजी बोल याच्या आ ्रहावरचे आहे. ज्ञानपीठ पुरस्‍ ार स्वी ारताना ते इं ्रजीमध्ये बोलले,  ार ा समोरचे श्रोते हिंदी भाषि  होते. हिंदी बोल ो त्यांना  ठी ा वाटले असावे. ते इं ्रजीचे प्राध्याप  होते. त्यांनी प्रचंड स्वरुपाचे  ाम मराठीत `ले आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी इं ्रजी शि ा ा घेऊन, पाश्चात्याविद्या घेऊन बाहेर न जाता आपल्या मुळां डे येऊन अत्यंत उच्च दर्जाची निर्मिती नेमाडयांनी `ली असं म्ह ात त्यांच्या या भूमि`ची तुलना यो ी अरविंदांशी `ली. इं ्रजीत लिहिले असते तर  ोटयावधींची रॉयल्टी त्यांनी मिळविली असती. ती टी ा  र याआधी नेमाडयांनी  ाय निर्मा ा `ले आहे. हे जर ल ात घेतले असते तर...

नेमाडे यांना तरु ा ले ा ांविषयी आस्था, ळ ळ आ ि सहानुभूती आहे. सध्याच्या ाळात तरु ा ले ा ांना अने ोष्टींशी स्पर्धा रावी ला ात आहे. रम ु ीची अने साधने उपलब्ध आहेत, ती सहज उपलब्ध होतात. ए ा सर्चमधून ज ाभराची माहिती अं ावर ोसळते, ामचलावू माहिती मिळते, रंज अशी नियत ालि`, आहेत अंशातून ले ा ांना आपले वाच मिळवायचे आहेत. शिवाय तरु ा ले ा ांना नो री रिता संघर्ष रावा ला ातो. या सर्व दिव्यातून ज ा याचे घ्अर्ध्वपातनङ तो साहित्यात सा आ ि ि तपत र ार, हा प्रश्न त्यांना त्रस्त रतो. ए जेष्ठ म्ह ून ते स्वतः ाळजीही घेतात. तरु ा ले ा ांनी आपल्या परंपरेतल्या ोष्टींचे, साहित्याचे बार ाईने वाचन रावे, ले ान व्यवसायाची, प्र ाशन व्यवसायाची, वितर ा व्यवस्थेची, वि ्री व्यवस्थेची, प्र ाशित झालेल्या पुस्त ांवर परी ा ा लिहवून घे ो, मुळात पुस्त ांची निवड र ो, प्र ाशन ृह समी ा , समी ा , समी ा इत्यादी ोष्टींचे तरु ा ले ा ास विज्ञापनात या व्या यातून `लेले मा ार्दर्शन अत्यंत मोलाचे आ ि बारी  बार ाव्यांनिशी भरलेले आहे. हे भाष ा म्ह ाजे ले ा  हो याच्या बाह्मप्र ि येची  ार्यशाळा वाटते. ले ा म्ह ून सिध्द हो याचे  ो ा ो ाते घट  आहेत ? तर नेमाडे सां ातात, “ले ा , टी ावर, योजना ार या नात्यांनी आम्ही  इतर उपव्यवस्थांना सर्जनाच्या व्यवस्थेइत`च महत्व दे ां आवश्य आहे. ्रंथ ि ंवा ्रंथले ान हे साहित्याचे उपविभा ा स्वयंपू ा हो याइतपत स्वायत्त नाहीत. प्र ाश , मुद्र , ्रंथवि े ता, ्रंथालये, जाहिरातदार, समालोच , टी ा ार संपाद , शि ा आ ि शि ा ातज्ज्ञ हे साहित्यव्यवस्थेचे महत्वाचे घट आपल्या देशात दुबळे आहेत.” (भाष ा-तरु ा ले ा ास विज्ञापन-२० फेब्रुवारी १९९३) साहित्यनिर्मिती र ा-या ले ा ास साहित्य व्यवस्थेची सर्व प्र ारची माहिती असली पाहिजे, या अट्टाहासायपायी ए ादा व्यावसायि तज्ज्ञासार ी माहिती रुन घेऊन तरु ा ले ा ांना त्या घट ांचा परिचय घडवून देतात. ार ा भविष्यात घड ारा ले ा सज ा आ ि स ाम असावा. त्याच्या हातून भरघोस स स स्वरुपाचे ले ान व्हावे, हा उद्देश त्यामा ो असतो.

घविसाव्या शत ातील मराठी समी ीङ या विषयावरील चर्चासत्रात समारोपाच्या भाष ात (एस.एन.डी., पु ो,१८ फेब्रुवारी २००१) बोलताना त्यांनी ाहीए वे ाळया स्वरुपाचे मा ार्दर्शनही `ले होते. नेमाडे तरु ा ले ा ांना इत्थंभूत माहिती देतात तसे ज्येष्ठांच्या  ानपिचक्याही घेतात. त्या भाष ात ते म्ह ाले होते, च्स ाळया निबंधामध्ये मला ए  अशी ए  उ ीव वाटली जी फक्त शुभदा शेळ` आ ि रवींद्र ि बहु ो त्यांच्या ले ात नाही. समी ोवर, विसाव्या शत ातील समी ा यावर बोलायचं असलं तर तुम्ही याची ाल ्र मानुसार मांड ी रत जा याची ाही ारज नाही. विसाव्या शत ातल्या समी ोचा संबंध पसारा तुमच्यासमोर पाहिजे. तुम्हाला त्याच ु ठल्या तरी तत्वावर व ी ि र ा रता आले पाहिजे.या सत्रात मी स्वतः दोन दिवस उपस्थित होतो. मोठमोठे लो या ठि ा ी निबंधवाच हाते. त्यात अने ‘वादांचा ाथ्या ू टङ र ारेही होते. निबंध ले ानाच्या शिस्तीच्या ए ा फट ा-यानिशी ांभिर्याची आठव ा रुन दिली होती. तरु ा ले ा ां डून जबाबदारीची जशी अपे ा तशी ज्येष्ठां डून पुरेशा ांभिर्याची आ ि व्यासं ाची अपे ा ते रतात.

२४० ही सर्वच्या सर्व भाष ो उपलब्ध रुन घे ो वेळ ाऊ ाम आहे. प ा ही भाष ो यू-टयुबर आहेत, ही भाष ो नेमांउे सरां डे मुद्यांच्या रुपात आहेत, ही भाष ो `वळ वाडमयीन नाहीत. त्यामध्ये विषयवैचित्र्य पुष ळ

आहे. The Rights of the people ,on the Emergency , The Treatment of suffering in Indian Society, India`s Image Abroad, Pluralism, The Young Generation, Four Lectures on Genology and Comparative Literaturer, Science and Thechnology, Women`s Education in Khandesh, Budda Darshan, Darwinian Evolutionary Approach to Literaturer, स्वराज्य-स्वदेश, महात्मा ांधी आ ि विज्ञान, प्रा ृत भाषांचा अभ्यास, लेपासून ले डे, देशी चित्र ला, इत्यादी अशा वे ावे ाळया विषयांवर रा.डॉ.भालचंद्र नेमाडे व्या याने दिली आहेत. या सर्व भाषा ात त्यांच्यातील व्यसं ी आ ि चि त्स विश्लेष वृत्ती प्र ट झाली आहे. वैज्ञानि दृष्टि ोन आहे, ीरनीर विवे आहे, प ा हा ीरनीर विवे प्र ट रता ते फार तटस्थ व ठोर होतात. प ा ाहीही असो ए ादंबरी ार इता स ोल व्यासं ा रुन ाही समोर ठेवत असेल तर ते निश्चितच सत्य असेल. ते डोळे झा ून मान्य रावे असे नव्हे प ा त्यांच्याशी चर्चा रुन संवाद रुन वादाच्या मुद्यावर अधि स्पष्टी र ा घेता येते. आ ा ी ाही सुस्पष्ट स्पष्टी र ा होईल, असे वाटते. नेमाडयांची भाष ो व मुला ाती हा ए संशोधनाचा विषय आहे. ए ले ा समजावून घे यासाठी आ ि भारतीय स्तरावरील सम ालीन साहित्याचा नवीन चेहरा ाय आहे हे पाह यासाठी नेमाडयांची भाष ां-मुला ाती उपयुक्त ठरतात, याहीपे ा नेमाडयांचा उत्तुं ा, निर्भीड, प ा तरीही वडीलधा-याचा प्रेमळ मा ासाचेच दर्शन घडते.

संदर्भ :-

१. टी ास्वयंवर : भालचंद्र नेमाडे, सा ेत प्र ाशन, औरं ाबाद, १९९०
२. संवादिनी : महाराष्ट्र फाऊंडेशन स्मरि ा (डॉ. ो.मा.पवारांचा ले ा) डिसेंबर २००२
३. साहित्य, संस्ृ ती आ ि जा ाति ी र ा : भालचंद्र नेमाडे, लो वाडमय ृह, मुंबई, मार्च २००३
४. निवड मुला ाती : भालचंद्र नेमाडे, लो वाडमय ृह, मुंबई, २००८
५. सोळा भाष ो : भालचंद्र नेमाडे, लो वाडमय ृह, मुंबई, फेब्रुवारी २००९
यु-टयुबवरील उपलब्ध भाष ो, मी स्वतः ऐ लेली डझनभर व्या याने

राजशे ार शिंदे
डी.बी.एफ.दयानंद ॉलेज, सोलापूर.